

SÖZDƏ MƏNANIN İNKIŞAFININ KOQNITİV ASPEKTDƏ ÖYRƏNİLMƏSİ

Açar sözlər: koqnitiv dilçilik, məna, təfəkkür, semantik struktur

Key words: cognitive linguistics, meaning, thinking, semantic structure

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, значение, мышление, семантический структур

Sözün dil sistemində daşdığı məna və aktual nitq zamanı reallaşan məzmunun birinin digərindən fərqlənməsi dilçilikdə daim maraq doğuran məsələlərdən biridir. Belə ki, sözün dil sistemində daşdığı məna onun ifadə etdiyi predmetlə əlaqəsi, məzmun isə həmin mənanın mətnədə, nitqdə reallaşması və yaxud insan təfəkküründə canlanması deməkdir.

Ənənəvi dilçilikdə sözün mənasının genişlənməsi kifayət qədər tədqiqata cəlb olunmuşdur. Adətən dil işarəsinin semantik strukturunda əsas (buna nüvə komponent də deyilir) və periferik komponentlər ayırd edilir. Bir çox alimlərin fikrincə, sözün semantikasi, hətta dil sistemi səviyyəsində çoxkomponentli struktura malik olur, başqa sözlə desək, çoxmənəlilik (polisemiya) ilə xarakterizə olunur. Beləliklə, funksional nitqdə sözün qazandığı mənalar onun semantik strukturunu əmələ gətirən bu və ya digər komponentlərin reallaşması və ya aktuallaşması kimi nəzərdən keçirilir.

XX əsrin ikinci yarısında dünya dilçilik elmində yeni istiqamət olaraq meydana çıxan koqnitiv dilçilik sözdə mənanın inkişafı və çoxmənəlilik problemini də yeni yanaşmada tədqiq etməyi nəzərdə tutur. İstənilən psixoloji aktivliyin və o cümlədən də nitqyaratma prosesinin koqnitiv köklərinin olması ideyası ilk olaraq N.Xomskinin adı ilə bağlıdır. Koqnitiv dilçilikdə dil təfəkkür proseslərinin başlıca vasitəsi kimi çıxış edir. Bu zaman çoxmənəlilik problemi, dünyanın konseptual və kateqorial mənzərəsi fonunda, insanın müxtəlif bilik və təsəvvürlərinin dildə representasiyası, nitqin yaranması və dərk edilməsi, ümumiyyətlə nitq fəaliyyəti prosesində linqvistik və ekstralingvistik məzmunun qarşılıqlı əlaqəsi baxımından nəzərdən keçirilir. Çoxmənəliliğin əsasını məna və məzmunun məhz eyni bir kateqoriya çərçivəsində əlaqələndirilməsi prinsipi təşkil edir. Bu o deməkdir ki, eyni leksik vahid dərk etmə proseslərinin nəticələrinin bir kateqoriya daxilində sintez edilməsi səbəbilə müxtəlif mənalarda istifadə edilə bilər. Məsələn, Azərbaycan dilində “baş” sözü bədən üzvünü bildirməklə yanaşı “dağın başı”, “stolun başı”, “baş həkim”, “baş müəllim” və s. birləşmələrdə

“baş” sözündə yuxarı, uca mənaları ifadə olunur. Nümunədən də görüldüyü kimi, bütün mənalar yalnız bir kateqoriya – ucalıq, böyüklük kateqoriyası çərçivəsində əlaqələndirilmişdir. Məlumdur ki, eyni formaya malik sözlərin semantik quruluşunda daxili əlaqə mövcud olmazsa bu çoxmənalılıq deyil, omonimlik kimi qiymətləndirilir.

Koqnitiv dilçiliyin inkişafı və elmi ictimaiyyət tərəfindən qəbul olunması dilin formalaşmasında cəmiyyətin başlıca rola malik olması təsəvvüründən azad olmaq imkanı verdi. Koqnitiv dilçilik üzrə aparılan tədqiqatlarda semantika əhəmiyyətli rol oynamağa və dildən istifadədə aparıcı sahə hesab olunmağa başladı. Koqnitiv semantikaya görə isə hər şeyin meyarı obyektiv aləm deyil, bu gerçəkliyə baxan insandır. Hətta belə də demək mümkündür ki, “insan ətraf aləmi öz ehtiyacları prizmasından dərk edir”. [2]

Müasir linqvistikada bu fikirlər dildə insan faktoruna daha çox önəm verilməsi ilə əlaqədardır. Koqnitiv semantikanın ən mühüm cəhəti mənanı yeni yanaşmada şərh etməsidir. Məlumdur ki, qazandığımız biliklər dünyanı necə dərk etməyimizi əks etdirir, bu da insanın təfəkkür fəaliyyətinin nəticəsidir və şüurun müxtəlif formalarının yaranmasını şərtləndirir.

...Ümumilikdə dil beyin məhsuludur və öz funksiyasını yalnız dərk etmə ilə əlaqəli şəkildə icra edə bilər. Beyindən kənarında aktiv sistem xüsusiyyətinə malik olan dil mövcud deyil, yalnız onun yazılı və ya şifahi nitq şəklində təzahür edən fraqmentləri və ya struktur vahidləri mövcuddur. Nitq yenidən beyinlə, yəni təfəkkür prosesləri ilə birləşincəyə qədər bizim üçün heç bir məna ifadə etmir və ya bizim üçün onun heç bir mənası olmur [3, s. 151].

Bildiyimiz kimi, koqnitiv dilçilik əsasən dərk etmənin mexanizmini öyrənir və burada dil informasiyanı kodlaşdıran və ötürən işarələr sistemi olaraq nəzərdən keçirilir. Odur ki, mənanı insanlar tərəfindən informasiyanın qəbul və emal olunmasının nəticəsi kimi nəzərdən keçirmək irəli sürülür. Dil işarələrinin mənası insanların həyat təcrübəsinin nəticələrini özündə əks etdirir. Demək, koqnitiv dilçilik məna probleminə subyektivist yanaşmanı dəstəkləyir. Koqnitiv semantika antroposentrik faktora daha çox önəm verir. Belə ki, istər dil vahidlərinin mənalarının formalaşmasında, istərsə də hər hansı fikrin ifadəsi üçün tələb olunan dil vasitələrinin seçilməsində başlıca rol insana aid edilir. İnsanların dünya haqqında təsəvvürləri subyektiv olmaqla müxtəlif amillərdən asılı olaraq həm də dəyişkən və variativ xarakter daşıyır.

Dilin ikili xüsusiyyətə malik olmaqla həm linqvistik, həm də psixoloji kateqoriya olduğunu nəzərə alsaq, qeyd olunan problemin məhz koqnitiv dilçilik aspektində yenidən nəzərdən keçirilməsi müasir dilçiliyin bir çox ənənəvi suallarına cavab tapmaq imkanı verə bilər. Koqnitiv dilçilikdə

---

insanın dərketmə qabiliyyətinin, həmçinin, onu əhatə edən aləm haqqında fərdi və kollektiv bilgilərinin dildə və nitqdə öz əksini tapması əsas diqqət mərkəzindədir. Sözügedən məsələyə koqnitiv dilçiliyin mövqeyindən yanaşaraq aydınlıq gətirməyə çalışaq.

Bunun üçün ilk növbədə insana məxsus biliklərin koqnitiv və semantik səviyyələrdə representasiyasını fərqləndirmək lazımdır... Dil vahidlərinin mənə və məzmununun semantik səviyyədə tədqiqi əsasən, onların struktur xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ilə məhdudlaşarsa, koqnitiv səviyyə linqvistik biliklərdən kənara çıxmağı, mənənin və konseptual məzmunun əlaqəsinin təhlilini nəzərdə tutur. Adətən belə iddia olunur ki, semantik baxımdan nitqdə sözün mənəsi müəyyən linqvistik kontekstdən asılıdır. [4, s. 193-194]

Sözün dil sistemində artıq öz yerini tutmuş mənəsi lazımi məzmunun formalaşmasını və dərk edilməsini təmin edir ki, bu prosesin əsasında konseptual (məfhuma xas olan) əlamət dayanır. Demək, sözün mənəsi məfhumun ən xarakterik xüsusiyyət və əlamətlərini təsvir etməklə dil sistemində aiddir. Konseptual məzmun dil sistemindəki mənə ilə ifadə olunur. Bəzən dil sistemində və funksional nitqdə ifadə olunan mənələr üst-üstə düşür, beləliklə funksiya baxımından bir-birindən fərqlənir.

Mənə və məzmunun qarşılıqlı asılılıq və qarşılıqlı əlaqəsi problemi kifayət qədər mürəkkəb olmaqla bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirilməsini tələb edir. Burada dil və nitqin fərqləndirilməsi, dilin əsas funksiyalarının, eləcə də ən başlıca funksiya kimi kommunikativ funksiyanın ayırd edilməsi xüsusi rol oynayır. Hətta XIX əsrdə İsveçrəli məşhur dilçi alim Ferdinand de Sössürün əsərlərində dil vahidlərinin dil sistemində və nitqdə fərqli olmaqla ikili strukturu və xüsusiyyəti barədə fikirlər səslənmişdi. Məlum olduğu kimi, dillə nitqi V. Humbold ilk dəfə fərqləndirməyə cəhd etmiş olsa da, onlar arasındakı mühüm fərqləri Ferdinand de Sössür göstərmişdir. Məhz bu formul, nəzərdən keçirilən problemin həllini özündə ehtiva edir. Bu o deməkdir ki, funksional nitq fəaliyyətində dil işarəsi dil sistemində olduğundan fərqli mənələr kəsb edə bilər, belə mənələrin sayı bir neçə ola bilər. Bu da istənilən dil işarəsinin çoxfunksiyalı olması və nitqdə çoxsaylı mənələrə gətirib çıxarması deməkdir.

Dilin ən sürətlə dəyişən səviyyəsi semantik yarusdur. Bu yarus təfəkkürlə bağlıdır. İctimai həyatda baş verən hər hansı bir dəyişiklik əvvəlcə məfhum kimi şüurda, sonra isə söz kimi dildə öz əksini tapır. Beləliklə, dilin bu yarusunda sürətli dəyişiklik gedir. [1, s.68]

Təbii ki, biz sözün mənəsini onun bu və ya digər kontekstdə işlənməsindən asılı olaraq dərk edirik. Dil sistemində mövcud olan mənə ümumi xarakter daşıyır, aktual nitqdə isə dil struktur vahidinin istifadə

---

olunduğu konkret kontekst hesabına nəinki semantik strukturu əmələ gətirən məna komponentlərindən biri reallaşır, həm də yeni mənalar əmələ gəlir.

Beyin aktivliyi və ya təfəkkür prosesləri dil struktur vahidlərinin yaranmasını və mənimsənilməsini, eləcə də nitqin yaranmasını və ötürülməsini, qəbulunu və mənimsənilməsini şərtləndirən əsas amillərdəndir. [3, s. 164]

Sözlərin semantikasının təhlili dil işarəsinin forma və məzmunu probleminə əsaslanır. Məna, forma və məzmunun vəhdəti olmaqla məhz danışan şəxsin, daha sonra isə dinləyənin şüurunda formalaşır. Məlumdur ki, dil ictimai hadisə olmaqla cəmiyyətdə mövcuddur, dil sistemində mövcud olan məna həmin kollektivin şüurunda ümumi qəbul olunmuş hesab olunur. Məna və məzmun probleminin koqnitiv təhlili isə təkcə ictimai şüurda, həmin dildə danışan kollektivin şüurunda sabitləşmiş olan bilikləri deyil, həm də fərdi təsəvvürləri öyrənmək məqsədi daşıyır. Dərketmə və təfəkkürün özlüyündə fərdi səciyyə daşdığını nəzər alsaq bu mövqeyin məqsədəuyğun olduğunu görürük. Əvvəlcə fərdi şüurun məhsulu olan mənalarından bir qismi həmin dildə danışan kollektivin şüurunda möhkəmlənir və hamı tərəfindən asanlıqla qəbul olunur və başa düşülür. Beləliklə, dil sistemində sabitləşmiş məna və ya lüğəvi məna müəyyən sosisuma mənsub olan kollektiv bilikləri özündə cəmləşdirir.

Sözün mənası insanın şüur fəaliyyəti ilə müəyyənləşir və linqvistik, eləcə də ekstralingvistik faktorların təsiri ilə dəyişikliyə uğrayır. Bəs şüur nədir? Müxtəlif ədəbiyyatlara nəzər salsaq şüurun fərqli təriflərlə izah edildiyinin şahidi oluruq. A. Babayev “Dilçiliyə giriş” əsərində yazır: “Şüurun formalaşmasına müxtəlif amillər: fərdi dünyagörüşü, savadı, aldığı tərbiyə, həyatdakı mövqeyi və hətta maddi vəziyyəti təsir edir. Bu baxımdan şüuru hər hansı bir fərdin gerçəklikdəki əşya və hadisələrə münasibəti kimi izah etmək olar. Həyatda davranış, hər şeyə, hər kəsə münasibət məhz fərdi şüurun məhsuludur”. [1, s. 188]

Mənanın xarakterik cəhətlərindən biri də dəqiq stabil sərhədlərin olmamasıdır ki, bu da öz növbəsində sözün semantikasının potensial inkişafına səbəb olur. Bu səbəbdən, leksikoqrafik təsvir, lüğəvi məna heç də bu mənaların hamısını əks etdirə bilmir. Leksikoqrafiyada izahlı lüğətlər sözün istifadəsinin həmin dövrdə istifadə kontekstindən çıxış edərək tərtib olunur. Lüğətlərdə bu və ya digər ünsiyyət şəraitində gələcəkdə meydana çıxacaq bütün potensial məzmun çalarlarını proqnozlaşdırmaq isə təbii ki, mümkün deyil.

Terminoloji olaraq mənanın iki növünü fərqləndirməyi lazım bilirik – izahlı lüğətlərdə təqdim olunan məna və dil daşıyıcılarının şüurunda mövcud olan məna... Sözün mənasının daha bir növü psixoloji real və ya psixolinqvistik məna haqqında bəhs etmək də məqsədəuyğundur. Sözün

---

---

psixolinqvistik mənası dil daşıyıcılarının şüurunda verilmiş səs kompleksi ilə həqiqətən də əlaqədar olan bütün semantik komponentlərin məcmusudur. [9, s. 66- 67]

Hər hansı dil işarəsinin dil sistemində möhkəmlənmiş olan mənası insanın dünya haqqında biliklərinin yalnız bir qismini ifadə edir, digər qisim isə bizim şüurumuzda məfhumlar şəklində qorunub saxlanılır. Bu barədə fikirlərə dilçilikdə psixoloji cərəyanın görkəmli nümayəndələrindən biri slavyanşünas alim, dilin bir sıra nəzəri məsələləri, habelə semasiologiya sahəsində mühüm tədqiqatlar aparmış A.A.Potebnyada rast gəlirik. Dilin xalq psixologiyası, eləcə də fərdi psixologiya ilə əlaqədar olduğunu iddia edən alim qeyd edir ki, sözün tərkibi mürəkkəb məzmunun işarəsi olsa da, həmin səs tərkibinin başqasına ötürülməsi ilə məzmun bütün çalarları ilə informasiyanın ötürüldüyü şəxsə verilmir. Həmin məzmun çalarları informasiyanın ötürüldüyü şəxsin özü tərəfindən yaradılır. [10, s. 599-600]

Çoxmənalı sözlərin tədqiqinə koqnitiv aspektdə yanaşma müəyyən edir ki, mənanın formalaşmasında həlledici rol ünsiyyətin iştirakçısı olan, dünyanı müşahidə edən insana və kollektivə məxsusdur. Danışan və düşünən insan hansısa situasiyanı təsvir etmək üçün şüurlu surətdə dil vasitələri arasında məhz lazım olanını istifadə edir, sözün təsbit olunmuş mənasından kənarlaşmalara yol verir. Bu kənarlaşmalar özünü funksional nitq prosesində biruzə verir, odur ki, yeni mənalarnın meydana çıxmasını öncədən proqnozlaşdırmaq çətindir və ya mümkün deyil. Koqnitiv aspektdə çoxmənalılıq sözün nitq prosesində qazandığı çoxfunksiyalılıq kimi nəzərdən keçirilir.

Demək, sözün çoxmənalılığı təkcə onun semantik strukturunun çoxkomponentli olması demək deyil, həm də müxtəlif konseptual əlamətlər hesabına sözün müxtəlif məzmun çalarlarında istifadə oluna bilməsidir. [4, s.199]

Beləliklə, koqnitiv semantikada dil işarələrinin mənalarının formalaşmasında həlledici rol insana aid edilir. Bu və ya digər dildə danışan, düşünən və dərk edən insan təkcə hazır mənalardan istifadə etmir, həm də mənanı formalaşdırır.

Ədəbiyyat:

1. Babayev A. “Dilçiliyə giriş” Bakı, 2012, s. 68; s. 188
2. Əsgərov M. B. “Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası”, “Elm və təhsil”, Bakı 2011
3. Əsgərov M. B. “Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi”, “Elm və təhsil”, Bakı 2015, s. 151; s. 164
4. Болдырев Н.Н. «Когнитивная лингвистика», Москва Берлин 2016, s. 193-194; s.199

-
-
5. Бубнова И.А., Зыкова И.В., Красных В.В., Уфимцева Н.В. «(Нео)психолингвистика и (психо)лингвокультурология: новые науки о человеке говорящем» Москва «ГНОЗИС», 2017
  6. Выготский Л.С. «Мышление и речь», Санкт-Петербург, 2018
  7. Касевич В.Б. «Когнитивная лингвистика в поисках идентичности», Москва, 2013
  8. Киселева С.В. «Роль когнитивной лингвистики в исследовании многозначных слов», Когнитивные исследования языка, Тамбов, 2011
  9. Попова З.Д., Стернин И.А. «Когнитивная лингвистика», Москва АСТ: «Восток-запад» 2007
  10. Потебня А.А. «Из записок по теории словесности» Харьков, 1905, s. 599-600
  11. <https://www.cognitivelinguistics.org>
  12. <https://www.languageavenue.com>

A.Hasanova

The Study of Word Meaning Development in Cognitive Aspect

Summary

The article is devoted to the approach of cognitive linguistics to the development of word meaning. Cognitive linguistics appeared in linguistic science as a new direction the second half of the XX century. Cognitive linguistics studies the development of word meaning and the problem of polysemy in a new approach. Language is considered as the basic means of human thinking processes in cognitive linguistics. Word semantics and the development of meaning are involved to investigations from a different viewpoint. According to cognitive aspect the decisive role in word meaning formation belongs to human being. Sometimes meanings in language system and those in functional speech do not coincide. The same lexical unit can be used in different meanings due to the synthesizing of the results of cognitive processes within one category. This results in the extension of meaning of language signs. Cognitive semantics describes polysemy as multifunctionality of a word in actual speech as a result of thinking process.

Исследование развития смысла слова в когнитивном аспекте

Резюме

Статья посвящена подходу когнитивной лингвистики к развитию значения слова. Когнитивная лингвистика появилась в лингвистической науке как новое направление во второй половине XX века. Когнитивная лингвистика изучает развитие значения слова и проблему многозначности в новом подходе. Язык рассматривают как основное средство человеческих мыслительных процессов в когнитивной лингвистике. Семантика слова и развитие значения привлечены к исследованиям с различной точки зрения. Согласно познавательному аспекту решающая роль в формировании значения слова принадлежит человеку. Значения в языковой системе и в функциональной речи иногда не совпадают. Одна и та же лексическая единица может использоваться в различных значениях из-за синтезирования результатов познавательных процессов в одной категории. Это приводит к развитию значения языковых знаков. Познавательная семантика описывает многозначность как многофункциональность слова в речи в результате мыслительного процесса.

Rəyçi:

Mayıl B.Əsgərov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor